
ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. XLIII

SECTIO FF

2-2025

ISSN: 0239-426X • e-ISSN: 2449-853X • Licence: CC-BY 4.0 • DOI: 10.17951/ff.2025.43.2.143-157

Tematyka paranormalna, cenzura i przemiany wartości w PRL*

Paranormal Themes, Censorship and the Change of Values in Communist Poland

MONIKA BEDNARCZUK

Uniwersytet w Białymstoku, Polska

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3490-3446>

e-mail: m.bednarczuk@uwb.edu.pl

Abstract. This paper focuses on two interrelated processes of change: the evolution of the censorship's attitude towards paranormal topics and the changes in the system of values, in particular during the last two decades of communist Poland. An examination of the archival records of the Main Office for the Control of the Press, Publications, and Public Performances and an analysis of the content of press articles and books concerning paranormal topics reveal that, from the 1970s onwards, Poland underwent transformations similar to those described by Inglehart in *The Silent Revolution* (1977), i.e. a shift towards postmaterialist values, although the dynamics and conditions of this process were different than in the West. Paranormal issues and various esoteric practices fitted well with new developments such as the need for individual autonomy, increasing concern for physical and mental health and a deepening ecological awareness.

Keywords: communist Poland, censorship, paranormal topics, esoteric practices, press, changing values, postmaterialism

* Druk tomu sfinansowano ze środków Instytutu Językoznawstwa i Literaturoznawstwa UMCS. Wydawca: Wydawnictwo UMCS. Dane teleadresowe autorki: Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku, pl. Niezależnego Zrzeszenia Studentów 1, 15-402 Białystok, Polska. Artykuł powstał w ramach projektu badawczego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki na podstawie decyzji nr DEC-2020/37/B/HS2/00894.

Abstrakt. Artykuł dotyczy dwóch powiązanych ze sobą procesów: ewolucji stosunku cenzury PRL do tematów paranormalnych oraz przemian wartości zachodzących w społeczeństwie polskim, ze szczególnym uwzględnieniem ostatnich dwóch dekad PRL. Przegląd materiałów archiwalnych Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk oraz analiza wybranych publikacji prasowych i książkowych na tematy paranormalne wskazują, że od lat siedemdziesiątych następowały w Polsce przemiany podobne do opisanych przez Ingleharta w *The Silent Revolution* (1977), a więc przejście ku wartościom postmaterialistycznym, chociaż dynamika i uwarunkowania tego procesu były inne niż na Zachodzie. Zagadnienia paranormalne i rozmaite praktyki ezoteryczne dobrze wpisywały się w nowe tendencje, takie jak potrzeba autonomii jednostki, coraz większa troska o zdrowie fizyczne i psychiczne oraz głębsza świadomość ekologiczna.

Słowa kluczowe: PRL, cenzura, tematy paranormalne, praktyki ezoteryczne, prasa, przemiany wartości, postmaterializm

1. WPROWADZENIE

Problem przemian wartości w okresie PRL rzadko rozważany był w kontekście tematyki paranormalnej. Sądzę jednak, że przyjrzenie się publikacjom dotyczącym parapsychologii, okultyzmu i ezoteryzmu oraz stosunkowi cenzury do tych zagadnień może przynieść ciekawe rezultaty poznawcze. W ostatnich latach coraz więcej uwagi poświęca się ruchom kontrkulturowym oraz działającym oficjalnie grupom propagującym praktyki ezoteryczne w epoce Polski Ludowej (Bednarczuk, 2024a, 2024b; Chabros, 2009; Gardocki, 2024a, 2024b; Hall, 2007; Lang, 2025; Łągosz, 2013, 2019, 2023; Pasek i Beźnic, 2005; Tomczok, 2023; Żak-Bucholc, 2007)¹. Artykuł jest próbą ukazania, na wybranych przykładach, ewolucji stosunku cenzury do tematów paranormalnych i powiązania tej ewolucji z przemianami wartości w społeczeństwie polskim, szczególnie w dwóch ostatnich dekadach PRL. Z racji charakteru niniejszego tekstu pewne kwestie jedynie zasygnalizuję, lecz prezentowane ustalenia są rezultatem intensywnych kwerend archiwalnych i prasowych².

¹ Widoczne jest na przykład spore zainteresowanie Oneironem, katowicką grupą artystyczną działającą w latach 1967–1973, a tworzoną przez Henryka Wańka, Andrzeja Urbanowicza, Urszulę Broll, Antoniego Halora i Henryka Stuchlika (Zagrodzki i Ruksza, 2004; MraB, 2006; Gawlik i Waniek, 2018; Księżyk, 2023). Nie zajmuję się tutaj Oneironem, gdyż tylko nieliczni jego członkowie parali się aktywnością literacką (czynił to przede wszystkim Waniek), a przy tym przed 1990 rokiem ich utwory nie ukazywały się raczej w oficjalnym obiegu. Toteż w okresie PRL twórczość Oneironu była słabiej obecna w świadomości publicznej niż np. koncepcje popularyzowane na łamach prasy i w formie książkowej przez Krzysztofa Borunia, Lecha Emfazego Stefańskiego, Lucynę Winnicką i inne osoby bądź grupy znane ze środków masowego przekazu. Jednocześnie należy podkreślić, że aktywność Oneironu czy grup praktykujących jogę i utrzymujących kontakt z Wandą Dynowską (która przebywała w Indiach) także odzwierciedlała proces przemian wartości w PRL, o którym mówię.

² Podstawą moich rozważań są wyniki analizy blisko pięciuset teczek z kolekcji Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (GUKPPiW), przechowywanej w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. W pozostałych dokumentach GUKPPiW można z pewnością odnaleźć informa-

Jeśli chodzi o przymiotnik „paranormalny”, traktuję go jako nadrzędny wobec określeń odnoszących się do parapsychologii, praktyk ezoterycznych oraz New Age. W pierwszej części artykułu przedstawiam argumenty przemawiające za nieoddzielaniem tych kwestii od siebie i omawiam pokrótce ewolucję stosunku cenzury do problematyki paranormalnej od pierwszych lat po wojnie do odwilży. Następnie pokazuję najważniejsze zmiany, jakie następowały na tym polu w kolejnych dziesięcioleciach PRL. W ostatniej części artykułu próbuję odpowiedzieć na pytanie o specyfikę działań polskiej cenzury wobec tematyki paranormalnej oraz związek tych działań z przemianami wartości w społeczeństwie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych.

2. TEMATY PARANORMALNE A CENZURA KOMUNISTYCZNA W PIERWSZEJ DEKADZIE PO WOJNIE

Z co najmniej dwóch powodów ujmuję parapsychologię, nurty ezoteryczne oraz te kojarzone z New Age łącznie. Po pierwsze, chodzi o rodzaje wiedzy alternatywnej wobec wiedzy naukowej (Anton, 2018; Hanegraaff, 2012; Stuckrad, 2004). Po drugie, trudno odgraniczyć od siebie zjawiska obejmowane nazwami „okultyzm”, „ezoteryzm”, „parapsychologia” i inne, na co zwracają uwagę Lux i Paletschek (2016, s. 2–23) oraz Sziede i Zander (2015, s. VII–XX). Stąd niektórzy badacze traktują przymiotnik „paranormalne” pragmatycznie, by nie rzec intuicyjnie.

W środowiskach skupionych pod hasłem radiestezji (różdźkarstwa) czy psychotroniki³ w Polsce Ludowej współhistniały zainteresowania tak różnymi praktykami, jak różdźkarstwo, chiromancja, astrologia, antropozofia, jasnowiedzenie i medytacja transcendentálna⁴. Wynikało to zarówno z potrzeby konsolidacji osób i grup zajmujących się tematami paranormalnymi, jak i z ograniczonego dostępu do

cje o działaniach cenzorów wobec publikacji na tematy paranormalne. Myślę jednak, że materiały, na których opiera się artykuł, są reprezentatywne.

³ Termin ten, kojarzony z nazwiskiem czechosłowackiego psychologa Zdenka Rejdaka, był popularny od lat siedemdziesiątych szczególnie w Europie Wschodniej, chociaż kongresy psychotroniczne przyciągały badaczy z całego świata. *Psychotronika* miała być ulepszoną wersją *parapsychologii*, gdyż tę drugą wiązano po pierwsze ze światem kapitalistycznym, po drugie – z tradycją badań nad zjawiskami paranormalnymi; badań prowadzonych mniej naukowymi metodami. W opinii Rejdaka (1983, s. 8–9) badacze „starszej generacji” koncentrowali się na „aspektach filozoficznych i psychologicznych”, natomiast młodsze pokolenie uzupełniło „biegun koncepcji filozoficzno-psychologicznej [...] biegunem koncepcji technicznej i fizycznej”. Notabene, kilka lat później Rejdał mówił już o psychotronicie w kontekście sfery duchowej (*8th International Conference*, 1991).

⁴ Na przykład w Stowarzyszeniu Radiestetów w Warszawie, utworzonym w 1976 roku, działały m.in. Sekcja Geotroniki, Sekcja Psychotroniki, Sekcja Transcendentalnej Medytacji oraz Sekcja Jogi Oddechowej RB. Z kolei w Wielkopolskim Stowarzyszeniu Różdźkarzy od połowy lat siedemdziesiątych funkcjonował Zespół Astrologii.

źródeł wiedzy o poszczególnych praktykach. Ortodoksyjni wyznawcy marksizmu również postrzegali wymienione wyżej zagadnienia jako pokrewne i niezgodne z doktryną materializmu dialektycznego. Ponadto niektóre aktywności, zwłaszcza te powiązane z masonerią, budziły podejrzenia o ich potencjalnie antypaństwowy charakter i skutkowały niekiedy prześladowaniami ze strony władz (Krok, 2012, 2025; Łagosz, 2013)⁵.

Znamiennym przejawem koncentrowania się cenzorów w okresie stalinizmu właśnie na wolnomularstwie, postrzeganym jako szczególnie groźne politycznie, jest *Wykaz ksiązek podlegających niezwłocznemu wycofaniu* z 1 października 1951 roku, w którym zamieszczono m.in. prace: J. Delacroix *Masoneria i bolszewizm*, Stanisława Małachowskiego-Łempickiego *Wolnomularze Europy i Ameryki* oraz Veraxa *Masoneria. Czym jest, a czym nie jest* (Żmigrodzki, 1951). Mogłoby się wydawać, że to niewiele, zważywszy na obfitość publikacji na tematy paranormalne sprzed II wojny światowej, które przetrwały zwłaszcza w księgozbiorach prywatnych, lecz przywołane zestawienie tytułów było jednym z kilku tego rodzaju. Na liście uderza też brak pozycji dotyczących jasnowidzenia, telepatii czy astrologii, ale te wątki również rugowano z prasy i wydawnictw książkowych w latach 1949–1959, niekiedy zaś nawet dłużej.

Tuż po wojnie na ulicach miast wisały liczne plakaty zapowiadające występy magów, chiromantek i astrologów; drukowano ulotki i horoskopy; zamieszczano ogłoszenia typu: „Jasnowidz Mirosław przepowiada za pomocą intuicji [...] o nieobecnych z fotografii” („Ogłoszenia drobne”, 1947) albo „Eugenia Palej [...] [j]est [...] uzdolnioną wróżką i doskonałą znawczynią duszy ludzkiej” („Kim jest Eugenia Palej?”, 1947). Wiele osób poszukiwało zaginionych bliskich; inne pragnęły wskazówek, co czynić w obliczu utraty rodziny, zdrowia czy majątku. Władze były świadome, iż nie potrafią zaspokoić tego rodzaju potrzeb. Dowodzi tego jedna z wypowiedzi podczas Zjazdu Delegatów Wojewódzkich i Miejskich Biur Kontroli Prasy w dniach 23–25 maja 1945 roku. Urzędniczka z Białegostoku tłumaczyła na tym spotkaniu swoją decyzję w sprawie afiszów reklamujących usługi wróżki obawą przed utratą kontroli nad takimi praktykami: „Myślałam, że jak nie wydam zgody, to będą to robić potajemnie” (Zjazd Delegatów, 1945, k. 30–31)⁶.

Wprowadzenie doktryny realizmu socjalistycznego było próbą radykalnej przebudowy społeczeństwa, w tym jego stosunku do religii oraz wszystkiego, co

⁵ Sytuacja masonerii jest specyficzna, gdyż postrzegał ją niechętnie nie tylko reżim stalinowski, a represje wiązały się często z jej tajnym charakterem. Ponadto wśród członków łóż byli zarówno antykomuniści zainteresowani nurtami ezoterycznymi, jak i lewicowi krytycy tematyki paranormalnej. Analiza problematyki masońsko-ezoterycznej w kontekście prześladowań ze strony aparatu PRL wymaga więc krytycznego namysłu.

⁶ Na wypowiedź tę pierwsza zwróciła uwagę Kamila Budrowska (2020, s. 46).

w oczach władzy uchodziło za „irracjonalne”. Zachowane dokumenty Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (GUKPPiW) wyrażają m.in. programową niechęć do wątków paranormalnych. Oto kilka egzemplifikacji. W marcu 1949 roku w Warszawie za „szkodliwą” uznano broszurę Polskiego Towarzystwa Badań nad Chrześcijaństwem Różokrzyżowym pod tytułem *Gdzie są umarli* (Ingerencje cenzorskie, 1949, k. 193). Była to druga część przekładu *Wykładów o chrześcijaństwie różokrzyżowym* (1939) Maxa Heindla, który do synkretycznych nauk różokrzyża, czerpiących z gnozy, alchemii, kabały i neoplatonizmu, wplótł elementy teozofii i astrologii. Trzy dni później inny cenzor udzielił wprawdzie zgody na druk pracy, ale drastycznie zmniejszył przydział papieru, co czyniło publikację nieopłacalną. 24 października 1949 roku z kolei negatywnie oceniono wniosek o wznowienie *Wielkiego sennika egipsko-arabskiego*, konkludując, iż jest to „stek bzdur dla naiwnych”, a na książkę „szkoda papieru” (ibid., k. 222).

Sytuacja uległa pewnej zmianie po odwilży. Latem 1958 roku na łamach PAX-owskich „Kierunków” ukazał się obszerny, aprobatywny artykuł o parapsychologii jako „nowej nauce” (Okniński, 1958). We wrześniu 1959 roku dopuszczono na przykład do druku w tygodniku „Za i Przeciw” dziesięcioczęściowy cykl artykułów o słynnym w Drugiej Rzeczypospolitej inżynierze, jasnowidzu i medium Stefanie Ossowieckim (Szomański, 1959). Jednak 21 kwietnia 1960 roku wykreślono z „Expressu Wieczornego” zupełnie niewinne, lakoniczne ogłoszenie reklamujące usługi wspomnianej wyżej wróżki: „Eugenia Palej po powrocie do zdrowia wznowiła przyjęcia. Rutkowskiego 10/12, m. 1, parter” (Ingerencje cenzorskie, 1960, k. 112). Z kolei rok później w Krakowie ukazały się wspomnienia Adama Grzymały Siedleckiego (1961), w których mowa m.in. o Ossowieckim oraz okultystycznych fascynacjach Władysława Reymonta. Jednym ze skutków odwilży była zatem większa tolerancja władz wobec zagadnień paranormalnych, lecz działania cenzury w tym zakresie nie były konsekwentne.

3. LATA SZEŚCÍDZIESIĄTE – ROZWÓJ PARAPSYCHOLOGII W ZSRR I INSPIRACJE ZACHODNIE

Wobec fascynacji kulturą zachodnią, szczególnie wśród młodzieży, władze w latach sześćdziesiątych generalnie przyzywały na przejmowanie zachodnich wzorców, o ile nie prowadziło to do działań godzących w ustrój i ideę sojuszu polsko-radzieckiego. Jednocześnie za wschodnią granicą PRL coraz większe zainteresowanie budziły zjawiska paranormalne. Większa tolerancja cenzorów wobec tej tematyki znalazła wyraz w rosnącej liczbie publikacji prasowych (wydawnictw książkowych podejmujących te zagadnienia było znacznie mniej).

Coraz intensywniejszy transfer różnych idei i praktyk z Zachodu, doniesienia o badaniach radzieckich uczonych nad niezwykleymi zdolnościami ludzkiego umysłu, okresy liberalizacji politycznej i ogromny optymizm poznawczy – wszystko to sprzyjało refleksji nad tajemnicami wszechświata i ludzkiego organizmu. Wszak była to era lotów kosmicznych, budowy laserów, pełnego poznania kodu genetycznego, postępów medycyny i informatyki. W tym kontekście zroszowały się entuzjazm wobec hipnozy, telepatii i innych zdolności paranormalnych.

Publikacje na te tematy w Polsce i innych krajach tzw. bloku wschodniego nie byłyby jednak możliwe, gdyby nie obecność parapsychologii w dyskursie publicznym w ZSRR. Z ważniejszych wydarzeń warto odnotować wydanie dwóch książek profesora medycyny Leonida Wasiljewa: w 1959 roku wyszły *Tajemnicze zjawiska psychiki człowieka* (przełożone na angielski, a w 1970 roku na polski), zaś w 1962 roku – *Wnuszenie na rassojanji. Zamiętki fizjologa [Sugestia na odległość. Notatki fizjologa]*. Jednocześnie widoczna była fascynacja dermooptyką, czyli zdolnością widzenia barw za pomocą dotyku, oraz Różą Kuleszową, na której temat w lutym 1963 roku w periodyku „Nauka i Żizn” wypowiedziało się grono uczonych (Iwanow, 1963, 1964). Ta ostatnia sprawa jest istotna w kontekście polskim również dlatego, że dekadę później redakcja czasopisma „Literatura” urządziła debatę wokół zdolności księdza Czesława A. Klimuszki („Magia czy nieznaną energią”, 1974). Tym śladem podąży też „Miesięcznik Literacki”, organizując latem 1975 roku dyskusję o astrologii i publikując wypowiedzi jej uczestników („Astrologia i nauka”, 1975).

Zanim jednak do tego doszło, w rodzimej prasie ukazał się szereg artykułów o parapsychologii. Do najciekawszych należy tekst *Czy jasnowidzenie jest faktem?*, zamieszczony na okładce „Przekroju” z września 1965 roku, tuż pod fotografią ze spotkania premiera Cyrankiewicza z gen. de Gaulle’em (Jaworski, 1965). „Przekrój” miał wówczas nakład blisko pół miliona egzemplarzy (*Biuletyn nakładów prasy*, 1965, s. 16). Przywołany numer „Przekroju” świadczył o dużym zapotrzebowaniu społecznym na problematykę paranormalną czy szerzej: idee i wartości inne niż lansowane w oficjalnym przekazie światopoglądowym, a zarazem o tolerancji władz. Na postawę rządzących mogły wpływać paranormalne zainteresowania przedstawicieli elity kulturalnej; na przykład Nina Andrycz, ceniona aktorka i żona Józefa Cyrankiewicza, przyjaźniła się z astrologiem i masonem Robertem Walterem (Andrycz, 2003, s. 122–128).

Poza „Przekrojem” prekursorami na polu popularyzacji tych tematów były elitarny, life-stylowy miesięcznik „Ty i Ja”, czasopismo dla młodzieży „Dookoła Świata”⁷ oraz „Tygodnik Demokratyczny” – organ Stronnictwa Demokratycznego.

⁷ „Ty i Ja” ukazywało się w tym czasie w niemal 60 tys. egzemplarzy (*Biuletyn nakładów prasy*, 1962, s. 45), a każdy numer „Dookoła Świata” sprzedawał się w ponad 250 tys. egzemplarzy (ibid., s. 11).

Z dwoma ostatnimi związany był Krzysztof Boruń, zainteresowany parapsychologią dziennikarz i popularny autor powieści science-fiction (Boruń, 1967a, 1967b, 1967c). „Ty i Ja” już w 1961 roku zamieściło dłuższy, na poły żartobliwy artykuł o chiromancji, w 1963 roku zaś poważne teksty o radiestezji (Kaden, 1963). Niedługo potem „Dookoła Świata” opublikowało reportaż Wojciecha Gielżyńskiego o magicznych praktykach na Borneo, który rozpoczyna się słowami: „Ja, niżej podpisany, będąc przytomnym i w pełni władz umysłowych, składam poniższy raport o faktach dziwnych i niezrozumiałych, które własnymi oczyma oglądałem”, a kończy tak: „Z materialistycznego stwierdzenia, iż świat jest poznawalny, nie wynika bynajmniej, że świat jest poznany do końca. Materia kryje w sobie nadal bezmiar zagadek, których rozwikłanie jest najwdzięczniejszym zadaniem nauki” (Gielżyński, 1964).

Podobnego argumentu użyła Zofia Kaden (1964), tłumacząc czytelnikom „Ty i Ja”, iż pisze o telepatii, gdyż zjawisko to zaczęło „absorbować umysły wybitnych przedstawicieli współczesnej nauki”. Kontekst, w jakim pojawiały się tematy paranormalne, był przecież sprawą kluczową. Cenzura dopuszczała do druku głównie publikacje odwołujące się do nauk przyrodniczych oraz wypowiedzi reprezentantów świata akademickiego (np. Boruń, 1967c; Iłowiecki, 1964; Jaworski, 1964). Wśród polskich naukowców szczególne zasługi dla społecznej normalizacji zagadnień paranormalnych ma Stefan Manczarski (1899–1979), elektrotechnik, profesor Polskiej Akademii Nauk i parapsycholog⁸, który w wywiadach prasowych oraz innych publikacjach wypowiadał się o fizycznych i biologicznych podstawach takich zjawisk jak telepatia, jasnowidzenie, a nawet uzdrowienia paranormalne (Banasiak, 1971; Lessmann, 1974, 1975; Łozińska, 1965; Sadowska, 1975).

4. LATA SIEDEMDZIESIĄTE – PRZEMIANY WARTOŚCI I ROSNĄCA TOLERANCJA CENZURY

Jednak dopiero w latach siedemdziesiątych nastąpiło wyraźne wzmoczenie zainteresowania tą tematyką, idące w parze ze znacznie większymi możliwościami działania na tym polu. Publiczne występy parapsychologów, osób z talentami dermoptycznymi itd. w klubach studenckich i osiedlowych, ba, nawet w salach w Pałacu Kultury i Nauki, cieszyły się dużym powodzeniem, a władze rejestrowały pierwsze stowarzyszenia różdżkarzy (zob. Bednarczuk, 2024a, s. 5–9). Także prasa

⁸ Warto dodać, że Manczarski nie miał doktoratu ani habilitacji; profesorem mianowano go w uznaniu jego osiągnięć naukowych i konstruktorskich. Zjawiskami paranormalnymi zajmował się od lat międzywojennych.

coraz chętniej poruszała tematy paranormalne, nie napotykając na większy sprzeciw ze strony cenzorów, czego dowodzą liczne publikacje z tego okresu, począwszy od wspomnień Jerzego Jacyny (1970, 1971) o Stefanie Ossowieckim na łamach „Tygodnika Demokratycznego”.

Impulsem do tej zmiany była nie tylko liberalizacja, jaką przyniosły rządy Edwarda Gierka, ale również sytuacja parapsychologii w sąsiednich państwach socjalistycznych. W końcu września 1970 roku w Pradze zorganizowano pierwsze sympozjum psychotroniki („Symposium”, 1971). W lipcu 1972 roku odbyło się w Moskwie inne międzynarodowe sympozjum z udziałem kilkudziesięciu osób, głównie ze Związku Radzieckiego i USA, lecz także Czechosłowacji, Szwajcarii, Kanady, Anglii, Włoch i RFN, poświęcone „bioenergii”, w tym uzdrowieniom i dermooptryce (Krippner i Hickman, 1974)⁹. Latem 1973 roku miał zaś w Pradze miejsce Pierwszy Międzynarodowy Kongres Badań Psychotronicznych, o którym pisały „Polityka” oraz „Kultura” (Konarzewska, 1973; Stefański, 1973) i który, jak się wydaje, zasadniczo zmienił postrzeganie zagadnień paranormalnych przez władze PRL.

Wkrótce potem ukazało się w Polsce kilka serii artykułów, które wywołały spory rezonans społeczny. Najpierw Krzysztof Boruń (1973b) rozpoczął publikację cyklu „Parapsychologia – fakty czy złudzenia” w „Tygodniku Demokratycznym”. Następnie, między lipcem a grudniem 1974 roku, „Dookoła Świata” zamieściło trzy serie tekstów autorstwa Krzysztofa Borunia (1974a, 1974b) i Stanisława Hadyny (1974), dotyczących tak różnych spraw, jak spirytyzm, telepatia, uzdrowienia i joga. Niemal równocześnie, bo od sierpnia 1974 do lutego 1975 roku, „Literatura” drukowała artykuły o psychotronice i obszerne, ilustrowane fotografiami, wypowiedzi franciszkanina Czesława A. Klimuszki, który zyskał popularność jako jasnowidz i propagator ziołolecznictwa (Klimuszko, 1974, 1975; Konarzewska, 1974; Manczarski, 1974; Stefański, 1974). Jak relacjonowała Wanda Konarzewska, publikacja wypowiedzi Klimuszki okazała się wielkim sukcesem czytelnictwem (Tagen.TV, 2018, 00:00:47). Był to też sukces komercyjny, gdyż między 1973 a końcem 1974 roku sprzedaż jednorazowych średnich nakładów „Literatury” wzrosła z 27 do 46 tysięcy (*Biuletyn nakładów prasy*, 1974, s. 12)¹⁰.

⁹ Już wcześniej pojawiały się w ZSRR głosy, iż należy poświęcić więcej uwagi znaczeniu „komunikacji psi [czyli paranormalnej] dla lepszej wymiany społecznej i zrozumienia niefizycznych aspektów relacji międzyludzkich”; słowa te miał wyrzec filozof Wasyl Tugarinow („Parapsychology in the USSR”, 1967, s. 3).

¹⁰ Konarzewska wspomina, że publikacja ta rozsierdziła niektórych członków KC PZPR. „Literaturę” musiał opuścić „redaktor naczelny Gottesmann”, a ją samą usunięto z redakcji programów publicystycznych TVP (Tagen.TV, 2018, 00:00:35–00:01:15). Nie ma powodu wątpić w te słowa, poza drobną omyłką dotyczącą Gustawa Gottesmanna, który w latach 1972–1975 pełnił funkcję zastępcy redaktora naczelnego, lecz to on decydował o kształcie czasopisma. Redaktorem naczelnym

Poza tym ukazywały się inne publikacje, np. Alfred Łaszowski (1972, 1974), krytyk literacki związany w młodości z Obozem Radykalno-Narodowym, wyznawał w „Kierunkach”, że zajmuje się astrologią i że uczył się „być pośród gwiazd” w latach trzydziestych od Jana Starży-Dzierżbickiego, który zachęcił go do analiz dat urodzeń samobójczyń oraz osób chorych psychicznie. Łaszowski (1974, s. 8) wierzył też, że ludzkość „weszła w erę Wodnika, który z żywiołową siłą przeobraża wszystkie struktury”, co pokazuje, iż idee New Age zyskiwały na znaczeniu także w środowiskach katolickich.

Jak wspominałam, rosła tolerancja cenzorów wobec wątków paranormalnych. Znamienny jest fakt, że w zachowanych dokumentach GUKPPiW z sierpnia 1973, ostatnich miesięcy 1974 i początku 1975 roku można znaleźć informacje o ingerencjach w treści czasopism „Polityka”, „Dookoła Świata” i „Literatura”, lecz nie zgłaszano zastrzeżeń do artykułów o postrzeganiu pozazmysłowym czy historii spirytyzmu. To samo dotyczy periodyków „Kierunki” oraz „WTK. Wrocławski Tygodnik Katolików”, które poświęcały wiele uwagi tym sprawom (Informacje codzienne, 1974; Ingerencje cenzorskie, 1975; Przegląd ingerencji, 1973; Przegląd ingerencji, 1975; Sadowska, 1975).

Zmiana w nastawieniu cenzorów do tej problematyki mogła mieć kilka przyczyn. Pracownicy urzędu cenzury musieli zajmować się wieloma innymi kwestiami, potencjalnie bardziej niebezpiecznymi dla istniejącego porządku i dla wizerunku PRL niż wróżby, telepatia albo bioenergoterapia¹¹. Niewykluczone, że kwestie paranormalne uznano nawet za użyteczne (politycznie), gdyż mogły być one postrzegane jako swoista konkurencja dla katolicyzmu¹² oraz rodzaj wentyla bezpieczeństwa w sytuacji społecznego kryzysu (Bednarczuk, 2024b, s. 417). Co ważne, obok poruszanych na forum prasy już wcześniej zagadnień pojawiły się nowe, jak astrologia, która od wczesnych lat siedemdziesiątych na stałe zagościła w periodykach, takich jak „Opole” i „Kulisy”, a następnie „Przekrój” oraz „Tygodnik Demokratyczny”.

Ogromnie istotny wydaje mi się również związek tematów paranormalnych z troską Polaków o zdrowie psychiczne i fizyczne. W latach siedemdziesiątych coraz głośniej mówiono o zanieczyszczeniu środowiska naturalnego, chorobach

był Jerzy Putrament. Zastanawiać może natomiast tak późna reakcja władz; teksty o Klimuszcze wychodziły przecież przez kilka miesięcy.

¹¹ Rzut oka na kilka książek zapisów cenzorskich wystarczy, aby uzmysłowić sobie ilość spraw bieżących objętych zakazem publikacji – od katastrof w kopalniach i narkomanii przez epidemię cholery w ZSRR po zepsute konserwy (Zalecenia i zapisy, 1969–1971, k. 1–2; Zalecenia i zapisy, 1971, k. 1–3).

¹² Ten aspekt jest złożony, gdyż niektórzy duchowni, w tym biskup lubelski i profesor teologii KUL Bolesław Pylak oraz profesor ATK Ryszard Paciorkowski, uważali, że nie ma sprzeczności między niektórymi z tych praktyk a wiarą katolicką. Zwłaszcza stosunek duchowieństwa do bioenergoterapii był pozytywny. Omawiam te sprawy w innym miejscu.

cywilizacyjnych i kryzysie państwowej służby zdrowia. Medytacja, joga, bioenergoterapia i inne formy paranormalnego uzdrawiania, wyznaczenie szkodliwych, tzw. geopatycznych, stref przy pomocy różdżki – o tych praktykach, powiązanych z nurtami ezoterycznymi oraz New Age i, co ważne, zorientowanych nie tylko na poprawę zdrowia fizycznego, lecz również kondycji psychicznej Polaków, intensywnie dyskutowano zarówno w prasie, jak i w telewizji (Bednarczuk, 2025a, 2025b; Lessmann, 1977; Niedźwiedzka-Sadowska, 1974; Olejnik, 1975; Wincenty i Hlebowicz, 2023; Winnicka, 1978).

W tym kontekście trudno się zgodzić z tezą Zbigniewa Musiała (1997, s. 207), iż tematyka paranormalna była inspirowana przez władze. Zbyt pochopne wydaje mi się też stwierdzenie, że popularność tej problematyki była „dziełem kilku lub co najwyżej kilkunastu warszawskich dziennikarzy” (Musiał i Wolniewicz, 1975, s. 158). Sadzę, iż przekształcenia systemu socjalistycznego i globalizacja kultury wzmagaly dążenie Polaków do podmiotowości, autonomii, osobistego rozwoju oraz lepszej jakości życia, działania dziennikarzy raczej zaś odpowiadały na społeczne zapotrzebowanie, niż je kreowały. Wprawdzie ze słabszym natężeniem i nieco później niż na Zachodzie, lecz również w Polsce dokonywało się bowiem przejście ku wartościom postmaterialistycznym, na które wskazał Inglehart (1977, s. 288–290). Efektem tego procesu było też większe zainteresowanie zagadnieniami paranormalnymi (zob. Partridge 2013, s. 41).

Na te potrzeby odpowiadało m.in. Wielkopolskie Stowarzyszenie Różdżkarzy w Poznaniu, które najpierw pod własnym szyldem, a następnie w ramach Centrali Usługowo-Wytwórczej „Różdżkarz” wydawało tytuły z zakresu parapsychologii, ezoteryzmu i medycyny alternatywnej (np. Klimuszko, 1978; Monahan, 1979; Ostoja, 1979; Roselius i Weckner, 1978; Szuman, 1978). Państwowe wydawnictwa również podchwyciły tę problematykę, by wspomnieć książkę *Tajemnice parapsychologii* Borunia i Manczarskiego (1977; 2. wyd. 1982).

Istotne znaczenie miała ponadto nomenklatura. Obok szeroko rozumianej radiestezji (różdżkarstwa) karierę w krajach tzw. bloku wschodniego robiła psychotronika. Zdaniem jej twórcy miała to być „nauka, która bada interakcje zachodzące na odległość, interakcje związane z pewną formą energii, jeszcze nie zrozumianą”, w których uczestniczą zarówno organizmy żywe, jak i nieożywione (Rejda, 1983, s. 7). Ta ogólnikowa, unaukowiona definicja sprawiała zaś, iż termin ów odnoszony był do najróżniejszych zjawisk oraz praktyk.

5. ZAMIAST PODSUMOWANIA

Mimo dość licznych publikacji poświęconych zagadnieniom paranormalnym w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, dopiero w ostatniej dekadzie PRL środowisko ezoteryczne uzyskało możliwość wydawania własnych czasopism. W 1980 roku ukazał się pierwszy numer rocznika „Problemy Astrologii”, a Wielkopolskie Stowarzyszenie Różdżkarzy złożyło do GUKPPiW wniosek o zgodę na wydawanie miesięcznika „Różdżkarz”¹³. Od roku 1984 i 1985 do roku 1989 funkcjonowały ponadto miesięczniki „Biuletyn Psychotronika: Trzecie Oko” w Warszawie i „Problemy Zjawisk Nieznanych” w Poznaniu. Ich nakłady wynosiły od 1500 do 6000 egzemplarzy, ale poszczególne numery miały znacznie więcej odbiorców, gdyż były przekazywane z rąk do rąk. Co więcej, również Iskry, Państwowe Wydawnictwa Rolnicze i Leśne, Sport i Turystyka oraz Krajowa Agencja Wydawnicza włączyły do swej oferty książki o tematyce paranormalnej – zapewne z powodów finansowych.

Wzrost zainteresowania tą problematyką, a także rozwój *occulture* (Partridge, 2013, s. 44)¹⁴, to zjawiska typowe dla późnego socjalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej, z wyjątkiem NRD (Anton, 2018) i Węgier. Dynamika tych procesów w tzw. bloku wschodnim była nieco inna niż na Zachodzie, jednak po obu stronach „żelaznej kurtyny” coraz większe znaczenie zyskiwały wartości postmaterialistyczne, połączone z nowym spojrzeniem na pracę zarobkową, kondycję fizyczną, samopoczucie, czas wolny, relacje z innymi ludźmi i miejsce człowieka w przyrodzie. Różne koncepcje i praktyki ezoteryczne i newage’owe odpowiadały na te nowe potrzeby, począwszy od kwestii zdrowia i zadowolenia z życia (joga, różne techniki oddychania i masażu, bioenergoterapia i inne metody medycyny alternatywnej), po zagadnienie rozwoju duchowości (medytacja, doskonalenie zdolności parapsychicznych) i świadomości ekologicznej (wegetarianizm, rolnictwo biodynamiczne). Równoległe pojawiały się alternatywne projekty życia, nie tylko w stylu hipisowskiej komuny, ale też innych wspólnot szukających odpoczynku od hałaśliwych i zanieczyszczonych miast (Winnicka, 1981).

¹³ Z powodu stanu wojennego, późniejszych zmian w prawie prasowym i konfliktu w środowisku poznańskich radiestetów czasopismo ukazywało się tylko w 1984 roku (Zezwolenia na wydawanie czasopism, 1967–1985, br. nr. kart).

¹⁴ Pojęcie *occulture* podkreśla te aspekty idei i praktyk okultystycznych, które są „bardziej powszechne, bardziej zwyczajne i mniej opozycyjne” wobec kultury oficjalnej, mainstreamowej, niż opisywano to we wcześniejszych pracach, skupionych na ruchach kontrkulturowych (Partridge, 2013, s. 44).

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

- Informacje codzienne Zespołu Instruktażu, Ocen i Kontroli GUKPPiW o ingerencjach w okresie: 24 X–21 XI 1974 w czasopismach, drukach ulotnych [...]. (1974). Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej jako AAN), 2/1102/0/7.2.3/3428.
- Ingerencje cenzorskie GUKPPiW w okresie: 1948–1949 r. w publikacjach nieperiodycznych urzędów i instytucji państwowych, naukowych, społecznych [...]. (1949). AAN, 2/1102/0/5.1.2/2830.
- Ingerencje cenzorskie GUKPPiW w czasopismach w okresie I–XII 1960. Sprawozdania i z kontroli prewencyjnych. (1960). AAN, 2/1102/0/4.2.3.1/2098.
- Ingerencje cenzorskie w wydawnictwach ekonomicznych i czasopiśmie „WTK. Wrocławski Tygodnik Katolicki”. Informacje. (1975). AAN, 2/1102/0/7.2.7/3485.
- Ingerencje cenzorskie w czasopismach „Kierunki”, „Kultura”, „Tygodnik Powszechny”, „Więź”, „Życie Literackie” w okresie: I 1974–VI 1975. Informacje. (1975). AAN, 2/1102/0/7.2.7/3486.
- Przegląd ingerencji cenzorskich w czasopismach, publikacjach nieperiodycznych [...] w okresie: VII–IX 1973 r. [...]. (1973). AAN, 2/1102/0/7.2.10/3513.
- Zalecenia i zapisy cenzorskie, notki informacyjne z okresu: VII 1969, IV–XI 1970, I 1971. [...]. (1969–1971). AAN, 2/1102/0/7.1.13/3414.
- Zalecenia i zapisy cenzorskie, notki informacyjne z okresu I–XII 1971. Notatki, sprawozdania, korespondencja. (1971). AAN, 2/1102/0/7.1.13/3415.
- Zezwolenia na wydawanie czasopism udzielane przez GUKPPiW wydawnictwom z terenu [...] Okręgowego Urzędu Kontroli Publikacji i Widowisk w Poznaniu w latach: 1967–1985 [...]. (1967–1985). AAN, 2/1102/0/3.2.2/496.
- Zjazd Delegatów Wojewódzkich i Miejskich Biur Kontroli Prasy w dniach 23–25 V 1945. Stenogram. (1945). AAN, 2/1102/0/1.1/1.

BIBLIOGRAFIA/REFERENCES

- 8th International Conference on Psychotronic Research “Psychotronics and the Spiritual Sphere – Ecology from the Other End”. (1991). International Association for Psychotronic Research; Sofia Press Agency: Sofia.
- Andrycz, Nina. (2003). *Bez początku, bez końca*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Anton, Andreas. (2018). *Das Paranormale im Sozialismus. Zum Umgang mit heterodoxen Wissensbeständen, Erfahrungen und Praktiken in der DDR*. Berlin: Nomos.
- „Astrologia i nauka”. (1975). *Miesięcznik Literacki*, 8, s. 75–88.
- Banasiak, Maria. (1971). Fakt czy wiedza tajemna? O telepatii rozmawiamy z profesorem Stefanem Manczarskim. *Kobieta i Życie*, 29, s. 7.
- Bednarczuk, Monika. (2024a). Miron Białoszewski, Lech Emfazy Stefański, and the Paranormal: Toward a History of a Peculiar Relationship. *Slavonica*, 29.1, s. 1–15. DOI: 10.1080/13617427.2024.2420153.
- Bednarczuk, Monika. (2024b). Western Esotericism and Parapsychology in Socialist Poland: Between Censorship and the Official Culture. *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 80.2, s. 399–425. DOI: 10.5281/zenodo.14903375.
- Bednarczuk, Monika. (2025a). Healthcare, Esotericism and Governmentality in Socialist Poland. *History of the Human Sciences*, 38, s. 1–16. DOI: 10.1177/09526951251342703.
- Bednarczuk, Monika (2025b). Für mehr Selbstliebe und allgemeine Freundlichkeit. Emotionen und esoterische Praktiken im spätkommunistischen Polen am Beispiel der Akademia Życia. W: Justyna

- Górny, Monika Bednarczuk (red.), *Emotionen und affektive Praktiken zwischen Literatur und Alltagserfahrung* (s. 217–238). Wiesbaden: Harrassowitz. [Http://hdl.handle.net/11320/19454](http://hdl.handle.net/11320/19454).
- Biuletyn nakładów prasy krajowej i zagranicznej – listopad 1962*. (1962). Warszawa: Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza Prasa–Książka–Ruch.
- Biuletyn nakładów prasy krajowej i zagranicznej w roku 1965*. (1965). Warszawa: Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza Prasa–Książka–Ruch.
- Biuletyn nakładów prasy krajowej i zagranicznej roku 1974*. (1974). Warszawa: Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza Prasa–Książka–Ruch.
- Boruń, Krzysztof. (1967a). Dr Ochorowicz a nauka. *Tygodnik Demokratyczny*, 11, s. 6.
- Boruń, Krzysztof. (1967b). Zagadka Ossowieckiego. *Tygodnik Demokratyczny*, 14, s. 6.
- Boruń, Krzysztof. (1967c). Matematyka i parapsychologia. *Tygodnik Demokratyczny*, 29, s. 4–5.
- Boruń, Krzysztof. (1973). Parapsychologia – fakty czy złudzenia. *Tygodnik Demokratyczny*, 21–24, 26–30, 32, 34, 36–37, 40, 42.
- Boruń, Krzysztof. (1974a). Tajemnice zjawisk paranormalnych. *Dookoła Świata*, 30–36, s. 18–19.
- Boruń, Krzysztof. (1974b). Czym zajmuje się psychotronika? *Dookoła Świata*, 44–50, s. 18–19.
- Boruń, Krzysztof; Manczarski, Stefan. (1977). *Tajemnice parapsychologii*. Warszawa: Iskry.
- Budrowska, Kamila. (2020). Białostocki urząd cenzury wobec środowiska intelektualnego i kulturalnego regionu w latach 1944–1959. Rekonesans badawczy. *Bibliotekarz Podlaski*, 1, s. 37–54.
- Chabros, Ewa (red.). (2009). *Od kontrkultury do New Age*. Wrocław: IPN-Oddział we Wrocławiu.
- Gardocki, Wiktor. (2024a). Reading *The Memoir of a Clairvoyant* (1976): Divination, Censorship, and the Past in Late Socialist Poland. *Mundo Eslavo*, 23, s. 208–221. DOI: 10.30827/meslav.23.28790.
- Gardocki, Wiktor. (2024b). World War II, the Paranormal, and Literature in Communist Poland: Unpublished Short Stories by Władysław Smólski. *Journal of War and Culture Studies*, 17.4, s. 365–382. DOI: 10.1080/17526272.2023.2292845.
- Gawlik, Paweł, Waniek, Laura. (2018). O katowickiej grupie Oneiron. W: Agnieszka Karpowicz, Agnieszka, Parfianowicz, Weronika, Stańczyk, Xawery (red.), *Awangarda – Underground. Idee, historie, praktyki w kulturze polskiej i czeskiej* (s. 225–261). Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Giełżyński, Wojciech. (1964). Raport w sprawie czarnej magii. *Dookoła Świata*, 1, s. 10–11.
- Grzymała-Siedlecki, Adam. (1961). *Niepospolici ludzie w dniu swoim powszednim*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Hall, Dorota. (2007). *New Age w Polsce. Lokalny wymiar globalnego zjawiska*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Hadyna, Stanisław. (1974). Refleksje po Kongresie Parapsychologii. *Dookoła Świata*, 37–43, s. 18–19.
- Hanegraaff, Wouter. (2012). *Esotericism and the Academy: Rejected Knowledge in Western Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Howiecki, Maciej. (1964). Czytam twoje myśli... *Dookoła Świata*, 8, s. 6–7.
- Inglehart, Ronald. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Ivanov, Alexander. (1963). Soviet Primer of Parapsychology. *International Journal of Parapsychology*, 5, s. 95–109.
- Ivanov, Alexander. (1964). Soviet Experiments in ‘Eye-less Vision’. *International Journal of Parapsychology*, 6, s. 5–25.
- Jacyna, Jerzy. (1970). Fakty i legenda o Ossowieckim. *Tygodnik Demokratyczny*, 28–52, s. 8.
- Jacyna, Jerzy. (1971). Fakty i legenda o Ossowieckim. *Tygodnik Demokratyczny*, 1–21, s. 8.
- Jaworski, Marek. (1964). Tajemnice paranormalności. *Dookoła Świata*, 51/52, s. 18–19.
- Jaworski, Marek. (1965). Czy jasnowidzenie jest faktem? *Przekrój*, 1067, s. 1, 11.
- Kaden, Zofia. (1964). Telepatia. *Ty i Ja*, 10, s. 43–45; *Ty i Ja*, 11, s. 18–19.
- Kaden, Zofia. (1963). Różdżka czarodziejska. *Ty i Ja*, 9, s. 49–50.
- „Kim jest Eugenia Palej”. (1947). *Gazeta Ludowa*, 307, s. 5.

- Klimuszko, Czesław. (1974). Moje jasnowidzenie świata. *Literatura*, 39–51/52.
- Klimuszko, Czesław. (1975). Moje jasnowidzenie świata. *Literatura*, 1–5, s. 14.
- Klimuszko, Czesław. (1978). *Moje widzenie świata*. Poznań: Wielkopolskie Stowarzyszenie Różdżkarzy.
- Konarzewska, Wanda. (1973). Krok za horyzontem. *Polityka*, 33, s. 15.
- Konarzewska, Wanda. (1974). Galaktyki życia. *Literatura*, 47, s. 3.
- Konarzewska, Wanda. (1975). Co to jest psychotronika. Wywiad z dr. Zdenkiem Rejdakiem, tł. Milena Szweda. *Literatura*, 1, s. 3.
- Krippner, Stanley, Hickman, James. (1974). West Meets East: A Parapsychological Détente. *Psychic*, June, s. 51.
- Krok, Tomasz. (2015). *Antymasońska komórka Episkopatu Polski w świetle badań i dokumentów (1946–1952)*. Gdynia, Kraków: Black Antlers.
- Krok, Tomasz. (2025). *Afera Teozofów. Siatka wywiadowca mjr. Andrzeja Czaykowskiego (1949–1951)*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Księżyk, Rafał. (2023). *Śnialnia. Śląski underground*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Lang, Ulrike. (2025). Harmonialismus und Heroismus: Malina Michalskas Yoga in der Volksrepublik Polen. W: Justyna Górny, Monika Bednarczuk (red.), *Emotionen und affektive Praktiken zwischen Literatur und Alltagserfahrung* (s. 191–215). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Lessmann, Jerzy Z. (1974). Poważna rozmowa na poważny temat z prof. dr. Stefanem Manczarskim. Czy można zobaczyć duchy? *Przekrój*, 1512, s. 11.
- Lessmann, Jerzy Z. (1975). Prawda czy szarlataneria? Prof. dr Stefan Manczarski o eksperymentach Czesława Klimuszki. *Przekrój*, 1560, s. 11.
- Lessmann, Jerzy Z. (1977). O różdżkach, radiestezji i promieniowaniu podziemnych żył. *Przekrój*, 1695, s. 20, 22.
- Lux, Anna, Paletschek, Sylvia (red.). (2016). *Okkultismus im Gehäuse: Institutionalisierungen der Parapsychologie im 20. Jahrhundert*. Berlin: de Gruyter.
- Łagosz, Zbigniew. (2013). Robert Walter's Struggle with the UB. The Unknown Story. *Studia Religiosa*, 4, s. 293–306.
- Łagosz, Zbigniew. (2019). Ezoterycy na służbie, czyli krótka historia współpracy środowisk ezoteryków ze służbami bezpieczeństwa na przykładzie Lecha Stefańskiego. *Hermaion*, 5, s. 148–158.
- Łagosz, Zbigniew. (2023). Ezoteryka a coaching, czyli współczesny rozwój osobisty w kontekście korzeni „wiedzy tajemnej”. *Humaniora*, 2, s. 105–115. DOI:10.14746/h.2023.2.6.
- Łaszowski, Alfred. (1972). Wiedza tajemna. Zapiski z dawnych lat. *Kierunki*, 11, s. 6–8.
- Łaszowski, Alfred. (1974). Jak zostałem astrologiem. *Kierunki*, 11, s. 6–7.
- Łozińska, Eugenia. (1965). Rozmowa z prof. dr. Stefanem Manczarskim. *Ty i Ja*, 1, s. 2–3.
- Łukaszek, Wojciech S. (1975). Szarlatan czy anioł. *Kierunki*, 4, s. 12.
- „Magia czy nieznaną energią”. (1974). *Literatura*, 39, s. 2–3.
- Manczarski, Stefan. (1974). Psychometria. *Literatura*, 32, s. 8.
- Monahan, Evelyn. (1979). *Psychotronika w praktyce*. Poznań: Wielkopolskie Stowarzyszenie Różdżkarzy.
- Mraß, Peter (red.). (2006). *Oneiron – ein esoterischer Künstlerkreis aus Kattowitz = Ezoteryczny krąg artystów z Katowic*. Katowice: Wydawnictwo KOS.
- Musiał, Zbigniew. (1997). Neookultyzm dwadzieścia lat później. W: Mieczysław Omyła (red.), *Skłonność metafizyczna. Bogusławowi Wolniewiczowi w darze* (s. 207–230). Warszawa: Wydział Filozofii i Socjologii UW.
- Musiał, Zbigniew, Wolniewicz, Bogusław. (1975). Psychotronika jako neookultyzm. *Studia Filozoficzne*, 7, 155–168.
- Niedźwiedzka-Sadowska, Elżbieta. (1974). Joga i zen. *WTK*, 27, s. 8.
- „Ogłoszenia drobne”. (1947). *Express Wieczorny*, 15, s. 5.

- Okniński, Włodzimierz. (1958). Parapsychologia – nowa dziedzina nauki, *Kierunki*, 28, s. 4.
- Olejnik, Janusz. (1975). Możliwości radiestezji. *WTK*, 18, s. 1, 3.
- Ostoja, Roman. (1979). Wskazówki jak zdobyć zdrowie, szczęście oraz technika łatwej regeneracji organizmu. Poznań: Wielkopolskie Stowarzyszenie Różdżkarzy.
- „Parapsychology in the USSR”. (1967). *Bulletin of the Foundation for Research on the Nature of Man*, 5, s. 3.
- Partridge, Christopher (2013). *Haunted Culture: The Persistence of Belief in the Paranormal*. W: Olu Jenzen, Sally R. Munt (red.), *The Ashgate Research Companion to Paranormal Cultures* (s. 39–50). Burlington: Ashgate.
- Pasek, Zbigniew, Beźnic, Szymon (red.). (2005). *Ezoteryzm, okultyzm, satanizm w Polsce*. Kraków: Libron.
- Rejdek, Zdenek. (1983). Psychotronika – jej aktualny stan, tł. Tomasz Mazurkiewicz i Jerzy Prokopiuk. *Literatura na Świecie*, 4, s. 7–18.
- Roselius, Walter, Weckner, Willi. (1978). *Człowiek, który używa wahadła wie więcej*. Poznań: Wielkopolskie Stowarzyszenie Różdżkarzy, Centrala Usługowo-Wytwórcza „Różdżkarz”.
- Sadowska, Elżbieta. (1975). Psychotronika – nauka obiecująca i niebezpieczna. *WTK*, 1, s. 1, 5.
- Stefański, Lech E. (1973). Psychotronika – czary XX wieku. *Kultura*, 32, s. 11.
- Stuckrad, Kocku von. (2004). *Was ist Esoterik? Kleine Geschichte des geheimen Wissens*. München: C.H. Beck.
- „Symposium of Psychotronics” (1971). Special Issue of *Journal of Paraphysics*, 5.2.
- Sziede, Maren, Zander, Helmut (red.). (2015). *Von der Dämonologie zum Unbewussten: Die Transformation der Anthropologie um 1800*. Berlin: de Gruyter.
- Szomański, Adam. (1959). Stefan Ossowiecki – u progu wielkiej tajemnicy. *Za i Przeciw*, 27–35, 39.
- Szuman Leszek. (1978). *Astrologiczna charakterystyka typów ludzi w zarysie*. Poznań: Wielkopolskie Stowarzyszenie Różdżkarzy.
- Tagen.TV. (2018). „Ojciec Klimuszko – Czasy zmian”. <https://h7.cl/1kb9n> (dostęp: 13.07.2024).
- Tomczok, Marta. (2023). Poezja dermooptyczna Jadwigi Stańczakowej. *Pamiętnik Literacki*, 4, s. 125–138. DOI: 10.18318/pl.2023.4.7.
- Wincenty, Daniel, Hlebowicz, Jan. (2023). Uzdrowiciele jako zjawisko społeczne w Polsce w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku – próba analizy. *Kultura i Społeczeństwo*, 67.4, s. 181–204. DOI: 10.35757/KiS.2023.67.4.9.
- Winnicka, Lucyna. (1978). Cuda prawnie zastrzeżone. *Polityka*, 51, s. 14.
- Winnicka, Lucyna. (1981). Jak leczyć ziemię. *Przekrój*, 1886, s. 20.
- Zagrodzki, Janusz, Ruksza Stanisław (red.). (2004). *Katowicki underground artystyczny po 1953 roku*. Katowice: Galeria Sztuki Współczesnej BWA.
- Żak-Bucholc, Joanna. (2007). *Przemienić świat i siebie. New Age i transformacja świadomości w „Nie z tej Ziemi” i „Czwartym Wymiarze”*. Wrocław: Arboretum.
- Żmigrodzki, Zbigniew (red.). (2002). *Cenzura PRL. Wykaz książek podlegających niezwłocznemu wycofaniu I X 1951 r.* Wrocław: Nortom.

Data zgłoszenia artykułu: 17.07.2024

Data zakwalifikowania do druku: 11.03.2025

